

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه اصفهان

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه تاریخ

پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد رشته‌ی تاریخ گرایش ایران دوره اسلامی

بررسی تحولات سیاسی، اجتماعی سلجوقیان عراق (۵۹۰-۵۱۱ هـ.ق)

استاد راهنما:

دکتر علی اکبر کجباف

استاد مشاور:

دکتر اصغر فروغی

پژوهشگر:

زهره قدیری

مهرماه ۱۳۸۸

کلیه حقوق مادی مترتب بر نتایج مطالعات، ابتکارات
و نوآوری‌های ناشی از تحقیق موضوع این پایان‌نامه،
متعلق به دانشگاه اصفهان است.

دانشگاه اصفهان

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه تاریخ

پایان نامه ی کارشناسی ارشد رشته ی تاریخ گرایش تاریخ ایران

اسلامی خانم زهره قدیری

تحت عنوان

بررسی تحولات سیاسی، اجتماعی سلجوقیان عراق (۵۹۰-۵۱۱ هـ.ق)

در تاریخ ۸۸/۷/۲۵ توسط هیأت داوران زیر بررسی و با درجه عالی به تصویب نهایی رسید.

۱- استاد راهنمای پایان نامه دکتر علی اکبر کجباف با مرتبه ی علمی استادیار

۲- استاد مشاور پایان نامه دکتر اصغر فروغی با مرتبه ی علمی استادیار

۳- استاد داور داخل گروه دکتر اصغر محمود آبادی با مرتبه ی علمی دانشیار

۴- استاد داور خارج از گروه دکتر حسین مسعودنیا با مرتبه ی علمی استادیار

امضای مدیر گروه تاریخ

۸۸/۱۰/۱

تشکر و قدردانی

سپاس و ستایش بیکران خداوندی راست که با پرده بر انداختگی
خویش کاینات را به خلعت خلقت آراست.

با ادای احترام، ادب و سپاس به پیشگاه اساتید فرزانه و گرانسنگم:
استاد راهنما جناب آقای دکتر علی اکبر کجباف که مرهون لطف
های بی شایبه و راهنمایی های بی دریغشان هستم و نیز با
سپاس از استاد مشاور جناب آقای دکتر اصغر فروغی که با نکته
سنجی خویش مساعدتم فرمودند؛ از جناب آقای دکتر دهقان نژاد
مدیر محترم گروه تاریخ دانشگاه اصفهان و همچنین دیگر اساتید
بزرگوار این گروه که از درایت و دور اندیشی شان نکته ها آموخته
ام. همچنین از جناب آقای دکتر اصغر محمود آبادی و جناب آقای
دکتر حسین مسعودنیا داوران این رساله و جناب آقای کورش
هادیان دانشجوی دکتری رشته تاریخ ایران اسلامی که با مطالعه
دقیق این اثر در هرچه بهتر شدن آن یاریم دادند.
در پایان از خانواده و دوستان عزیزم، زینب احمدوند، نغمه میر
باقری، آزاده کرمی و الناز شکرانی، که در به ثمر رسیدن این تلاش
یاریم داده اند صمیمانه سپاس گذارم.

تقديم به

عموي عزيزم وحيد آن حامي مهربانم كه هرگز
نبودنش را باور نمي كنم

چکیده:

سلاجقه عراق عجم به حاکمان سلسله ای محلی اطلاق می شود که در سال ۵۱۱ هـ. ق پس از تقسیم حکومت سلجوقیان بزرگ به دو شاخه شرقی به مرکزیت خراسان و شاخه غربی به مرکزیت اصفهان و همدان بین مدعیان قدرت، در منطقه جبال یا عراق عجم پایه ریزی شد. سلاجقه عراق عجم در طول مدت زمامداری خود، در مقاطع مختلف از سویی با شاخه شرقی حکومت به رهبری سلطان سنجر و از سوی دیگر با خلفای عباسی و حاکمان محلی و امرای ناراضی همچون بنی مزیدیان حله، احمدیلیان، ایلدگزیان، اتابکان زنگی موصل و اتابکان سلغری فارس در ارتباط و دائماً درگیر بوده اند؛ در این میان درگیری و برخورد بین شاهزادگان سلجوقی و همچنین افزایش قدرت فرقه اسماعیلیه و فعالیتهای پنهانی و علنی آنان در خصوص ترور افراد برجسته دولت سلجوقی دست به دست عوامل دیگر علاوه بر ایجاد جو رعب و وحشت در میان مردم و بزرگان دولتی، تا حد زیادی قدرت سلجوقیان عراق را کاهش داد و متقابلاً دخالت روز افزون امرا و حاکمان محلی و همچنین خلفای عباسی در امور دستگاه سلجوقی را چندین برابر افزایش داد. به این ترتیب این پژوهش بر آن است تا با تکیه بر منابع و شواهد موجود ضمن تحلیل و بررسی تحولات سیاسی و اجتماعی این دوران تا حد امکان به ارزیابی مناسبات بین سلاجقه عراق عجم و خلفای عباسی و دیگر حکمان محلی که همواره دستخوش اختلال و اختلاف بوده است، بپردازد.

کلید واژه ها: عراق عجم، سلاجقه عراق، تحول، خلفای عباسی.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
	فصل اول: کلیات
۱-۱-۱.....	۱-۱-تبيين مساله پژوهشى و اهميت آن .....
۲-۱-۲.....	۲-۱-اهداف.....
۲-۱-۳.....	۳-۱-فرضيات و پرسشها.....
۲-۱-۳-۱.....	۱-۳-۱-پرسشها.....
۲-۱-۳-۲.....	۲-۳-۱-فرضيات.....
۳-۱-۴.....	۴-۱-روش تحقيق و مراحل.....
۳-۱-۵.....	۵-۱-معرفى و نقد منابع.....
۴-۱-۵.....	۱-۵-۱-منابع دسته اول.....
۸-۱-۵.....	۲-۵-۱-منابع دست دوم.....
۹-۱-۵.....	۳-۵-۱-منابع تحقيقاتى.....
	فصل دوم: جغرافیای تاریخی ایالت عراق عجم:
۱۰-۲-۱.....	۱-۲-وجه تسميه ایالت عراق عجم.....
۱۱-۲-۲.....	۲-۲-شهرها و ولايات معتبر ایالت عراق عجم.....
۲۰-۲-۳.....	۳-۲-صنایع، تجارت و جاده های بزرگ ایالت عراق عجم.....
	فصل سوم: تحولات سیاسى سلجوقیان عراق عجم
۲۲-۳-۱.....	۱-۳-روى کار آمدن سلجوقیان بزرگ.....
۲۴-۳-۲.....	۲-۳-حکومت سلطان مغیث الدنيا و الدین محمود بن محمد بن ملکشاه.....
۲۷-۳-۲-۱.....	۱-۲-۳-برخی حوادث دوران حکومت سلطان محمود.....
۲۸-۳-۲-۲.....	۲-۲-۳-شورش ملک مسعود.....
۳۰-۳-۲-۳.....	۳-۲-۳-شورش ملک طغرل.....
۳۱-۳-۲-۴.....	۴-۲-۳-کشته شدن کمال الملک سمیرمی وزیر.....
۳۲-۳-۲-۵.....	۵-۲-۳-واگذاری حکومت موصل و توابع آن به امیر آق سنقر برسقى.....
۳۳-۳-۲-۶.....	۶-۲-۳-مبارزات خارجى.....
۳۵-۳-۲-۷.....	۷-۲-۳-کشته شدن امیر آق سنقر برسقى و انتصاب امیر عماد الدین زنگی بر ولایت موصل.....
۳۷-۳-۲-۸.....	۸-۲-۳-پایان کار سلطان محمود.....

عنوان	صفحه
روابط سلطان مسعود و خلفای عباسی	۳-۴-۱۰۰
روابط سلطان مسعود و خلفای عباسی مسترشد	۳-۴-۱۰۲
روابط سلطان مسعود و الراشد خلیفه عباسی	۳-۴-۱۰۷
کشته شدن خلیفه الراشد بالله	۳-۳-۴-۱۰۷
روابط سلطان مسعود و خلیفه مقتفی	۳-۴-۱۰۷
روابط جانشینان سلطان مسعود و خلفای عباسی	۴-۴-۱۱۱
روابط سلطان محمد بن محمود بن ملکشاه و خلیفه عباسی	۴-۴-۱۱۵
روابط سلیمان شاه با خلافت عباسی	۴-۴-۱۱۶
روابط ارسلان شاه با خلافت عباسی	۴-۴-۱۱۷
روابط سلطان طغرل سوم و ناصر الدین الله خلیفه عباسی	۴-۴-۱۱۷
فصل پنجم: تحولات اجتماعی دوران سلجوقیان عراق عجم	
خصوصیات و ناپهنجاری های اجتماعی دوران سلاجقه عراق	۱-۵-۱۱۹
نتیجه گیری	۱۲۶
پیوست ها	
نقشه	۱۲۹
منابع و مأخذ	۱۳۰

مقدمه:

سلجوقیان طایفه ای از طوایف ترکان غز بودند که در دوره سامانیان در دشتهای نزدیک دریاچه آرال و سواحل شرقی دریای خزر و دره های سیحون و جیحون در ترکستان سکونت داشتند؛ این قبایل چادرنشین و صحراگرد به مناسبت نزدیکی به ممالک اسلامی قبول اسلام کرده، از آغاز قرن پنجم هجری تهاجمات خود را به مرزهای شرقی ایران آغاز کردند و پس از شکست سلطان مسعود غزنوی در جنگ دندانقان (۴۳۰ هـ.ق / ۱۰۳۹ م) و فتح سراسر فلات ایران، امپراتوری سلجوقیان را در این منطقه پایه گذاری کردند، سلجوقیان بنا بر شواهد و مستندات تاریخی از جمله اقوام بسیار متعدد و هوشمندی به شمار می رفتند که در قبول آداب و اصول معاشرت و فنون مملکتداری بر دیگر اقوام و طوایف ترک و تاتار برتری داشتند؛ زعمای این قوم پس از فتح ایران از نظر روانی تحت تاثیر اصول تمدن ایرانی قرار گرفته و در سایه فرهنگ و تمدن ایرانی امپراتوری عظیمی را بنا نهادند؛ اما اگرچه سلجوقیان بزرگ، ایران اسلامی را بار دیگر وحدت و انسجام بخشیدند و به زودی قلمرو خود را تا سواحل مدیترانه و سرحدات امپراتوری روم شرقی در آسیای صغیر، قفقاز و بین النهرین گسترش دادند؛ اما این انسجام و یک پارچگی با مرگ ملکشاه سومین سلطان مقتدر سلجوقی و وزیر کاردان او خواجه نظام الملک طوسی از هم گسست به طوری که پس از مرگ ملکشاه بر اثر اختلافات بین پسران وی، برکیارق، محمد و سنجر اولین نشانه های تجزیه قلمرو سلجوقی بروز یافت و پس از مرگ محمد بن ملکشاه نیز، بر اثر بی کفایتی جانشینان او و همچنین رشد رسم اقطاع داری و طمع خلفای عباسی و دیگر شاهزادگان سلجوقی برای در دست گرفتن قدرت تجزیه دولت سلجوقی سرعت گرفت؛ در این بین وقایع فوق و اثرات مخرب آن بر جامعه و بدنه اجتماعی بیشترین فشار را آورد و قحطی، فقر، بحران اقتصادی، عدم امنیت اجتماعی و مختل شدن امور اجتماعی ضربه جبران ناپذیری بر جامعه ایرانی وارد آورد. به این ترتیب این پژوهش بر آن است تا با تکیه بر منابع و شواهد موجود ضمن تحلیل و بررسی تحولات سیاسی و اجتماعی این دوران تا حد امکان به ارزیابی روابط سلاجقه و خلفای عباسی و دیگر حاکمان محلی که همواره دستخوش اختلال و اختلاف بوده است، بپردازد.

مسائل مطرح شده در این پژوهش در پنج فصل مورد بررسی و بحث قرار گرفته است و تلاش شده تا محدوده هر یک با استناد به مدارک تاریخی موجود توصیف و تحلیل شود.

فصل اول، در این فصل ضمن بیان مساله پژوهشی و اهمیت آن به دسته بندی منابع و ماخذ مورد استفاده در این پژوهش و بررسی و معرفی گزیده ای از این منابع پرداخته می شود.

فصل دوم، در این فصل علاوه بر بررسی اوضاع جغرافیایی، تاریخی منطقه جبال یا عراق عجم به بررسی اهمیت و جایگاه این منطقه در جریانات و بحرانهای حکومت سلجوقیان پرداخته می شود.

فصل سوم به طور عمده به تحلیل و تبیین حوادث و جریانات سیاسی حکومت سلاجقه عراق می پردازد.

فصل چهارم به طور مشروح به سیر روابط تاریخی ایران و قدرتهای همجوار مانند بنی مزیدیان حله و خلفای عباسی در دوره حکومت سلاجقه عراق عجم می پردازد.

فصل پنجم نیز ضمن بررسی اوضاع اجتماعی این دوره تا حد امکان با کمک منابع و اسناد موجود به تبیین و تحلیل این تحولات می پردازد.

در تنظیم مطالب نتیجه گیری نیز سعی بر این بوده تا به تناسب موضوع، استنتاج و تحلیلی از موضوع در این قسمت ارائه شود.

فصل اول

کلیات

در این فصل ضمن بیان مساله پژوهشی و اهمیت آن و همچنین ذکر اهداف، فرضیات و پرسشهای تحقیق به دسته بندی منابع و مآخذ مورد استفاده در این پژوهش و بررسی و معرفی گزیده ای از این منابع پرداخته می شود.

۱-۱- تبیین مساله پژوهشی و اهمیت آن:

عصر سلجوقیان عراق (۵۱۱-۵۹۰هـ.ق) یکی از پرفراز و نشیب ترین ادوار تاریخ میانه ایران است. با مرگ ملکشاه در سال ۴۸۵هـ.ق، درگیریهای خانگی مدعیان قدرت دولت سلجوقی آغاز شد به حدی که ادامه یافتن این درگیریها موجب تحلیل رفتن قوای نظامی و در نتیجه ضعف دولت در برابر متجاوزان خارجی (صلیبیان و خزران) گردید. اگرچه با روی کار آمدن برکیارق پسر ملکشاه تا اندازه ای منازعات کاهش یافت و تا پایان سلطنت او تجزیه رسمی دولت سلجوقی به تعویق افتاد. اما پس از مرگ برکیارق در سال ۴۹۸هـ.ق تجزیه دولت سلجوقی به دو ناحیه شرقی و غربی و همچنین مناطق مستقل اتابک نشین شدت یافت و دولت سلجوقیان به دو بخش شرقی و غربی تقسیم گردید، به این ترتیب که قسمت شرقی امپراتوری سلجوقی در دست سلطان سنجر بن ملکشاه و قسمت غربی در دست جانشین سلطان محمد بن ملکشاه یعنی محمود و دیگر برادرانش (طغرل، مسعود، سلیمان و سلجوق شاه) باقی ماند از این پس حکومت سلجوقیان به سرعت رو به سراشیبی سقوط قرار گرفت. یکی از اساسی ترین مشکلات حکومت سلجوقیان در

این دوره افزایش قدرت فرقه اسماعیلیه و فعالیت‌های پنهانی و علنی آنها بود. دامنه قدرت این فرقه در این زمان هر روز بیشتر می‌شد و سیاست‌های زعمای این فرقه در خصوص ترور افراد برجسته موجب افزایش جو رعب و وحشت در میان مردم می‌گردید. در این میان شایع شدن عزل و قتل وزیران و افزایش قدرت اتابکان (سوءاستفاده از شاهزادگان سلجوقی برای اعلام استقلال)، نیز از مشکلات اساسی این دوره به شمار می‌رود. کاهش قدرت سلاطین سلجوقی در این دوره باعث افزایش قدرت خلفای عباسی که تا این زمان تنها به مقام روحانی خود اکتفا کرده بودند، گردید. در این دوره خلفا از موقعیت‌های پیش آمده استفاده کرده به تحکیم نفوذ و سلطه خود بر بغداد و مراکز عراق پرداختند. در نهایت نتیجه‌ای که از حوادث و رویدادهای این برهه از تاریخ ایران اسلامی حاصل می‌شود روی کار آمدن افراد متعددی از خاندان سلجوقی و افزایش درگیریها برای کسب قدرت و بالا رفتن هرج و مرج و شورش‌ها در نقاط مختلف سرزمین ایران بود. احمد کمال الدین حلمی در کتاب خود تحت عنوان دولت سلجوقی، دوره دوم حکومت سلجوقیان بر ایران را به عنوان سالهای پر از هرج و مرج یاد می‌کند و نزاع بر سر کسب قدرت و مبارزه علنی و پنهانی مابین سلاطین سلجوقی و امرای بزرگ این دولت را، عامل اصلی سقوط سلجوقیان می‌داند.

۱-۲- اهداف:

- ۱) تبیین اوضاع سیاسی و اجتماعی سلجوقیان عراق.
- ۲) شناخت ریشه‌های تاریخی حوادث مهم سیاسی-اجتماعی آن دوره.
- ۳) تبیین و تشریح نتایج سیاسی و اجتماعی تجزیه دولت سلجوقی.
- ۴) تبیین و تشریح علل سقوط سلجوقیان.

۱-۳- فرضیات و پرسشها:

۱-۳-۲- پرسشها:

- ۱) درگیریهای بین شاهزادگان سلجوقی تاچه حد موجبات، رشد هرج و مرج و رکود اجتماعی در ایران آن دوره را فراهم گردانید؟

۲) سلجوقیان عراق چه شیوه و سیاستی در برابر عباسیان اتخاذ کردند که این سیاست به عنوان عاملی در جهت اضمحلال سلاجقه موثر واقع شد؟

۳) تمایلات گریز از مرکز خاندان سلجوقی چگونه به تجزیه و سپس فروپاشی این سلسله انجامید؟

۱-۳-۱- فرضیات:

- ۱) عملکرد سلجوقیان عراق به میزان زیادی در رکود امور اجتماعی و گسترش هرج و مرج در منطقه نقش داشته است.
- ۲) در گیربهای بین شاهزادگان سلجوقی نقش بسیار بزرگی در افزایش قدرت خلفای عباسی داشت.
- ۳) تجزیه قلمرو سلجوقی و استقلال شاهزادگان و سرکردگان این قوم موجبات سقوط این دولت را فراهم آورد.

۱-۴- روش تحقیق و مراحل آن:

روش تحقیق در این پژوهش توصیفی، تحلیلی و روش گردآوری اطلاعات کتابخانه ای و اسنادی است.

۱-۵- معرفی و نقد منابع:

از آنجایی که شالوده هر پژوهش تاریخی را داده ها و اطلاعاتی تشکیل می دهند که به وسیله منابع تاریخی عرضه می شود، نقد و بررسی منابع و همچنین داده های آنان از اهمیت و اولویت خاصی برخوردار است. منابع مورد استفاده در این پژوهش به سه بخش تقسیم شده است: منابع دسته اول: این منابع شامل کلیه اطلاعاتی است که در زمینه های مختلف از قرن ششم و ماقبل آن باقی مانده است و به دو دسته، تاریخ های سلسله ای و عمومی و منابع جغرافیایی تقسیم می شوند.

منابع دسته دوم: این منابع عبارتند از آثار و کتابهای تاریخی که با گذشت یک نسل بعد از فروپاشی سلجوقیان نوشته شده است اگرچه منابع دسته دوم عموماً ارزش منابع دسته اول را ندارند اما در بعضی از زمینه ها به دلیل اینکه منابع دست اول مورد استفاده این مورخین از بین رفته و به دست ما نرسیده است و یا اینکه بعضی از منابع کار تاریخنگار از دسترس مورخین هم عصر سلجوقیان خارج بوده ولی حوادث تاریخی بعداً این اطلاعات ارزشمند را در

اختیار مورخین بعدی قرار داده است؛ لذا در پاره ای موارد از جهتی یک منبع دست دوم، ارزشی بیش از منابع دست اول را خواهد داشت.

مطالعات و تحقیقات: این آثار عبارتند از پژوهشهایی که بر اساس منابع دست اول و دوم انجام شده اند اگرچه عمدتاً با وجود منابع دست اول و دوم ارجاع دادن به این منابع ارزش تحقیق را کاهش می دهد اما در پاره ای موارد دیدگاه انتقادی این پژوهشگران منبع مهمی برای تحقیق جدید به شمار می رود.

۱-۵-۱- منابع دست اول:

سلجوقنامه: کتاب سلجوقنامه اثر ظهیر الدین نیشابوری که در حدود سال ۵۸۰ هـ ق نگارش یافته یکی از تواریخ سلسله ای معتبر است که در تاریخ خاندانی آل سلجوق و به نام آنان تالیف شده است. این کتاب که کهن ترین متن فارسی بر جای مانده از عهد سلجوقیان است، وقایع دولت سلجوقیان را تا سال ۵۷۰ هـ ق یعنی آغاز حکومت سلطان طغرل سوم را در بر می گیرد. در مورد زندگی مولف سلجوقنامه اطلاعات چندانی در دست نیست راوندی در راحه الصدور از وی به عنوان معلم طغرل و مسعود سلجوقی یاد کرده است. بنا بر این وی به عنوان معلم دو پادشاه سلجوقی عراق، قادر به کسب اطلاعات فراوانی از اوضاع و احوال سلاطین این سلسله و دربار آنان بوده است وی وقایع آن زمان را به چشم خود دیده و یا از معتمدان شنیده و همه این مطالب را در کتاب خود گنجانده است. بعدها مورخانی همچون خواجه رشید الدین فضل الله در کتاب خود، جامع التواریخ، همچنین حمدالله مستوفی در تاریخ گزیده، بخش مربوط به سلجوقیان را از کتاب ظهیر الدین اقتباس کردند. مولف راحه الصدور نیز قسمت های زیادی از سلجوقنامه را عیناً بی کم و کاست نقل نموده است. نویسنده سلجوقنامه ایجاز و روان نویسی را در نگارش کتاب خود رعایت کرده و نثری پخته و تطور یافته را در کتاب خود به کار می برد اما به علت اختصار مطالب و نپرداختن به جزئیات و قایع تاریخی اطلاعات کمتری را در اختیار خواننده قرار می دهد.

زبده النصر و نخبه العصر: نوشته بنداری اصفهانی نیز از منابع معتبر در زمینه پژوهش اخیر به شمار می رود. این کتاب خلاصه ای از کتاب "نصره الفتره و عصره الفطره" به قلم عمادالدین اصفهانی کاتب است که حوادث مربوط به تاریخ سلجوقیان را تا شوال سال ۵۸۵ هـ ق ادامه داده است؛ البته تحریر اولیه این کتاب به قلم انوشروان بن خالد بن محمد کاشانی، وزیر معروف محمود و مسعود سلجوقی و همچنین خلیفه عباسی مسترشد بالله است که به تعبیر

هندوشاه نخجوانی در کتاب تجارب السلف به نام « نفثه المصدر فی فتور زمان الصدور زمان الفتور » خوانده می شد، بعدها عماد الدین اصفهانی این کتاب را به عربی ترجمه کرد و بر آن نصره الفتره و عصره الفطره نام نهاد، عماد الدین علاوه بر ترجمه کتاب حوادث مربوط به حکومت سلجوقیان را تا سال ۵۷۹ هـ.ق یعنی چهل و هفت سال پس از مرگ انوشیروان ادامه داده است و بالاخره فتح بن بنداری نیز کتاب عماد الدین را در سال ۶۲۳ هـ.ق خلاصه کرد سپس آن را به پادشاه دمشق ملک عیسی ایوبی تقدیم نمود. با توجه به این نکته که بنداری اصفهانی کتاب خود را در سال ۶۲۳ هـ.ق تالیف نموده، از این منظر این کتاب یکی از قدیمی ترین منابع این دوران به شمار می رود و از این رهگذر واجد اهمیت فوق العاده ای می باشد. اهمیت کتاب، نظر به اینکه انوشیروان و عمادالدین هر دو اهل دیوان بودند و هر دو در دستگاه حکومت سلاجقه عراق نقش داشته اند، مطالب نوشته آنان به خصوص در قسمت تاریخ سلجوقیان عراق، یا بر اساس مشاهده مستقیم خود آنان است و یا اینکه از افرادی موثق شنیده اند، بنابراین کتاب زبد النصره حاوی مطالب مهم و با ارزشی در زمینه اوضاع سیاسی و اجتماعی دوره سلجوقیان می باشد. یکی دیگر از محاسن این اثر اینکه، در پاره ای موارد در این کتاب مطالبی گنجانده شده که در منابع دیگر نظیر آن یافت نمی شود؛ همچنین آنکه در بسیاری از موارد، نویسنده به تجزیه و تحلیل حوادث پرداخته و نظرات خود را صراحتاً بیان می کند اما عیب بزرگ این کتاب اینکه با خواندن آن چنین استنباط می شود که نویسنده در ذکر وقایع جانب خلفای عباسی را نگه داشته و قلم را در جهت تحسین و تکریم آنان به کار گرفته است، این مسئله خود از ارزش حقیقی و بی طرفانه کتاب می کاهد. این کتاب مطالب ارزنده ای در خصوص اواخر حکومت سلجوقیان به ویژه راجع به چگونگی اضمحلال این سلسله به ما ارائه می دهد.

راحه الصدور و آیه السرور در تاریخ آل سلجوق: یکی دیگر از منابع دست اول این پژوهش کتاب راحه

الصدور و آیه السرور، نوشته نجم الدین محمد بن علی بن سلیمان بن محمد بن احمد بن حسین الراوندی است، راوندی بین سالهای ۵۵۰ تا ۵۵۵ هـ.ق در راوند کاشان متولد گردید وی در سال ۵۷۶ هـ.ق به علت بروز قحطی و فقر و فلاکت خانواده اش به ناچار به نزد دایی خود تاج الدین که از علمای اصفهان بود رفت و در آنجا به تحصیل پرداخت؛ راوندی در اصفهان از طریق نوشتن قران و تذهیب و تجلید امر معاش می کرد. وی پس از انقراض سلسه سلجوقی و تاسیس سلسله خوارزمشاهیان به آسیای صغیر مهاجرت کرد و به خدمت یکی از سلاطین سلجوقی روم به نام کیخسرو بن قلیج ارسلان ملقب به غیاث الدین در آمد؛ راوندی در سال ۵۹۹ هـ.ق کتاب خود را به نام اعلام

الملوك المسی به راحه الصدور و آیه السرور به فارسی نوشت و آن را به کیخسرو بن قلیج ارسلان تقدیم نمود. محتوای این اثر و قایع مربوط به تاریخ سلجوقیان تا پایان حکومت این سلسله در ایران می باشد؛ مولف چون معاصر بعضی از پادشاهان سلجوقی عراق و خود شاهد و ناظر حوادث آخرین روزهای حیات این سلسله بوده است، مطالب مفیدی درباره وقایع و مناسبات سیاسی سلجوقیان عراق در اختیار خواننده قرار می دهد اگرچه در پاره ای موارد مولف در لحن کلام خود از سلاطین سلجوقی حمایت می کند اما حتی الامکان امانت در ذکر روایات صحیح تاریخی را نیز رعایت نموده است، از معایب کتاب آنکه چون نویسنده همان مطالب سلجوقنامه ظهیر الدین نیشابوری را با اضافاتی نقل می کند؛ بنا براین بیشتر موارد وقایع را به اختصار آورده و به کلی گویی روی می آورد که این مسئله خود در برخی موارد باعث برهم خوردن تسلسل وقایع تاریخی گردیده است.

اخبار الدوله السلجوقیه: یکی دیگر از ماخذ تاریخ سلجوقیان زید التواریخ یا اخبار الدوله السلجوقیه تالیف صدر الدین ابوالحسن علی بن ناصر حسینی است که ظاهراً قسمت عمده این اثر از کتاب زبده النصر و نخبه العصر عماد اصفهانی اقتباس شده است. با توجه به اینکه، مولف در دوره خلافت ناصر خلیفه عباسی زندگی می کرده خود شاهد و ناظر حوادث پایان عصر سلاجقه بوده است و علی رغم اینکه اثر وی تاریخ آل سلجوق را به اختصار از آغاز حکومت آنان تا انتهای کارشان را در بر می گیرد لیکن منبع بسیار مهمی برای دوره قابل بحث می باشد.

الکامل فی التاریخ: یکی از متون قابل ملاحظه و مورد استناد در زمینه تاریخ سلجوقیان به خصوص اواخر حکومت ایشان در منطقه عراق کتاب "الکامل فی التاریخ" نوشته ابن اثیر است. وی وقایع تاریخ خود را از نخستین دوران خلقت بشر آغاز نموده و آن را تا سال ۶۲۸ هـ ق ادامه داده است. وقایع این کتاب بر حسب سالها و توالی آنها تنظیم شده و به طور کلی کتاب الکامل از نظر اطلاعاتی و آگاهی بسیار غنی و دست آوردی عظیم و برجسته است. نویسنده در نوشتن روایات مختلف به مقایسه بین آنها پرداخته و روایت ها را به صورت ترکیبی آورده است دقت نویسنده در ضبط روایات نوشته او را ارزشمند ساخته و اثر او را اعتبار ویژه ای داده است؛ مطالب ارائه شده توسط ابن اثیر از چند لحاظ در خور توجه می باشد، یکی جرح و تعدیل خود نویسنده در روایات و ارائه برداشتهای خود از قضایای تاریخی، دیگر اینکه مطالبی در کتاب ابن اثیر گنجانده شده که در منابع متقدم هرگز یافت نمی شود. این کتاب حوادث آخر دوره سلجوقیان را به خوبی به تصویر کشیده و مطالب مفیدی را در این خصوص به ما ارائه می دهد.

المنتظم فی التاریخ الملوک ولامم: نوشته ابن جوزی یکی دیگر از منابع دسته اول به کار رفته در این پژوهش می باشد. ابن جوزی بعدها المنتظم را به صورت خلاصه در کتاب شدوذ العقود "گر داوره ای کرده است. حوادث این کتاب از دوران قبل از اسلام آغاز می شود و در آن به سرگذشت قوم بنی اسرائیل تا روزگار مسیح و پادشاهان ایرانی و دیگر ملیت ها اشارات چندانی شده است. ابن جوزی حوادث بعد از اسلام را به ترتیب سالها و ماههای هجری قمری ذکر می کند و در پاره ای موارد حتی روز واقعه را نیز متذکر می گردد. حوادث این کتاب تا سال ۵۷۴ هـ ق ادامه دارد، نویسنده در بسیاری موارد به تفصیل در مورد وقایع به بحث می پردازد. این اثر در مورد تاریخ ایران بویژه تاریخ بغداد زمان سلجوقیان عراق از منابع معتبر به شمار می رود و چون نویسنده در زمان حیاتش ارتباط مستقیمی با حیات سیاسی خلافت بغداد داشته باید توجه داشت که وی با دیدی مثبت به خلفاسی عباسی و دیدی منفی نسبت به سلجوقیان به تالیف کتاب خود پرداخته است.

مسالک و ممالک: تالیف ابواسحاق ابراهیم بن محمد الفارسی معروف به کرخی از متون معروف در جغرافیا می باشد. اصطخری کتاب خود را از روی صورالاقالیم اثر سهل بلخی تالیف کرده است. اصطخری که خود از مردم فارس بوده از بلاد هند تا مغرب را سفر کرده و کتابش را از مشاهدات خود تالیف نموده است. مسالک و ممالک یکی از آثار معروف جغرافیایی قرن چهارم هجری به شمار می رود و اطلاعات مفید و ارزنده ای در مورد جغرافیای تاریخی شهرها، راهها و مناطق ولایت عراق عجم به ما ارائه می دهد.

نزهة القلوب: مولف این اثر حمدالله مستوفی قزوینی متصدی امور مالی و مستوفی دربار ایلخانی است که به علت دسترسی به دفاتر مالی ایلخانان، اطلاعات ارزشمندی در اختیار خواننده ارائه می دهد. نزهة القلوب در زمره چند کتاب نادر و گرانبهاست که درباره جغرافیا به زبان فارسی تألیف شده و نسبت به سایر کتب متقدم جغرافیایی از نوعی جامعیت برخوردار است. این کتاب در کل از یک مقدمه و سه بخش تشکیل شده که مقاله سوم آن در خصوص جغرافیا است و در مجموع اطلاعات ارزشمندی در زمینه جغرافیای تاریخی مناطق مختلف به خصوص منطقه عراق عجم به خواننده ارائه می دهد.

۱-۵-۲- منابع دست دوم:

مجمع الانساب: محمد بن علی شبانکاره ای در سال ۶۹۷هـ.ق در شبانکاره فارس متولد گردید در سال ۷۳۳هـ.ق نوشتن مجمع الانساب را آغاز کرد و در سال ۷۳۶هـ.ق آن را به پایان رساند و آن را به ابوسعید و وزیرش غیاث الدین محمد پیشکش کرد. مجمع الانساب یا جامع الانساب تاریخ عمومی کوتاهی است از آفرینش جهان تا مرگ ابوسعید در سال ۷۳۶هـ.ق که بعدها غیاث الدین بن علی فریومدی تکمله ای برای آن نگاشت، قسمت حکومت سلجوقیان بزرگ و همچنین سلاجقه عراق کتاب مجمع الانساب خلاصه کتاب مورخان سابق می باشد.

جامع التواریخ: خواجه رشیدالدین فضل الله همدانی در سال ۶۴۵هـ.ق در همدان متولد شد. وی پزشکی دربار اباقخان و بعد از آن وزارت غازان خان را برعهده گرفت؛ در زمان الجایتو نیز منصب وزارت داشت. خواجه رشیدالدین در سال ۷۰۰هـ.ق به دستور غازان خان نگارش جامع التواریخ را که تاریخ عمومی است آغاز کرد؛ تحریر نخستین آن را در سال ۷۰۶هـ.ق پایان داد و از آن پس تا سال ۷۱۰هـ.ق شعب پنجگانه و بعدها تاریخ الجایتو را به آن بدان افزود. خواجه رشیدالدین در زمان پادشاهی ابوسعید به دنبال بدگویی فتنه انگیزان و بدخواهان در سال ۷۱۷هـ.ق جایگاه خود را از دست داد و در سال ۷۱۸ هـ.ق به اتهام مسموم کردن اولجایتو در تبریز به قتل رسید. خواجه رشیدالدین فصل مربوط به سلاجقه عراق کتاب خود را از روی سلجوقنامه ظهیرالدین نیشابوری نوشته است.

العبر و دیوان المبتدا و الخبر فی ایام العرب و العجم و البربر: ولی الدین عبدالرحمن بن محمد بن خلدون تونسلی، در سال ۷۳۲هـ.ق در تونس به دنیا آمد وی مدتی به عنوان قاضی القضاة قاهره در مصر خدمت کرد و بعدها به طرف سرزمین های شرقی خلافت اسلامی سفر نمود. وی در سال ۸۰۸ هـ.ق در قاهره وفات یافت. العبر تاریخ عمومی است که بر خلاف تاریخ های عمومی دیگر وقایع هر حکومت و دولتی را در مبحثی مجزا ذکر کرده است. ابن خلدون بیشتر مطالب کتابش را از ابن اثیر اخذ کرده است؛ اما نباید این اثر را رونویسی کامل از کتاب ابن اثیر دانست چراکه در بعضی موضوعات ابن خلدون به مطالبی اشاره می کند که در دیگر منابع به آن توجهی نشده است. این نکته در مورد فصل مربوط به سلجوقیان عراق نیز صادق می باشد، به این صورت که این فصل نیز نوعی رونویسی از مطالب کتاب ابن اثیر است که مطالبی نیز بدان افزوده شده است.